

POLIFONIK NUTQ ROMAN BADIYATINING ASOSI

Maqsuda Jammato

*Urganch davlat universiteti akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o`qituvchisi,
Filologiya fanlari bo`yicha falsafa doktori (PhD).*

Annotatsiya. Ushbu maqolada polifonik nutq va polifonik roman tushunchalari, Ulug`bek Hamdamning falsafiy mushohadaga moyilligi, yozgan asarlarida bunday nutq tiplarining maromida yuzaga chiqayotgani haqida fikr yuritiladi.

Abstract. This article discusses the concepts of polyphonic speech and polyphonic novel, Ulugbek Hamdam's tendency to philosophical observation, and the appearance of such types of speech in his works.

Абстрактный. В данной статье рассматриваются понятия полифонической речи и полифонического романа, склонность Улугбека Хамдама к философской наблюдательности, а также появление таких типов речи в его произведениях.

Kalit so`zlar: polifonik nutq, roman badiiyati, polifonik roman, falsafiy-ruhiy olam, monologik nutq, yozuvchi-roviiy nutqi.

XX asr o`zbek romanchiligida o`chmas iz qoldirgan Abdulla Qodiriy ijod maktabiga e'tibor beradigan bo'lsak, "O'tkan kunlar" asarida badiiy nutqning o'ziga xos qirralarini aks etganining guvohi bo'lamiz. Xususan, badiiy nutqning monolog, dialog va polilog ko'rinishlari Otabek va Kumush, umuman, asar personajlarida syujet liniyalarida yorqin suratlarda namoyon bo'ladi. Nutq tiplari badiiy asarning muhim komponentlaridan biri sanaladi. Chunki unda ijodiy konsepsiya maromiga yetadi. Qahramonning falsafiy-ruhiy olami, dunyoqarashi, maqsad va muddolari nutq bilan yuzaga chiqadi. Mana shu ijodiy an'ana yangi davr romanchiligida ham mantiqiy izchillikda davom etib, asar strukturasi yagona estetik mezonning hal bo'lishida muhim bir fragmentlardan sanaladi. Yozuvchi va tarjimon, shoir va olim Ulug`bek Hamdamning "Sabo va Samandar" romanida polifonik nutq (ko'p ovozlilik) atroflicha o'rganilgan, lekin monografik tarzda hali adabiyotshunoslar tomonidan munosib bahosini olganicha yo'q.

"Adabiyotshunoslik lug'ati"da mazkur atamaga quyidagicha baho beriladi: "Polifoniya (yun. polys – ko'p, phone – ovoz) – musiqashunoslikdan o'zlashgan termin, M.Baxtinning "Dostoevskiy ijodi muammolari" (1929) asarida ilk bor adabiyotga tatbiqan ishlatilgan. Mazkur asarida olim F.Dostoevskiy romanning yangi tipi – "polifonik roman" yaratganini asoslab berdi. M.Baxtin talqinlariga ko'ra, Dostoevskiyga qadar yaratilgan romanlarda mallif ongi ustuvor bo'lib, qolgan hamma narsa, jumladan, qahramon shunga to'la bo'ysundirilgan. Olim buni "romanning monologik tipi", deb ataydi va undan farqli ravishda, polifonik romanning asosiy belgisi sifatida muallifning qahramonlarga nisbatan dialogik mavqeda turishi, ya'ni ularning har biri olam haqidagi o'z nuqtayi nazariga egaligi va bu nuqtayi nazarlarning har biri mustaqil holda (muallif nuqtai nazari bilan

parallel tarzda, unga bo'ysundirilmagan holda) yashashini ko'rsatadi"¹. Darhaqiqat, polifonizm nutq shakllarini, asar personajlarini qanday mavqeda harakatlanishini, yozuvchi baholash va unga munosabat bildira olish manerasini ham tartiblashtiradi. Bir vaqtning o'zida yozuvchi kuzatuvchi, tahlilovchi va munosabat bildiruvchi sifatida roman badiiy olamida ishtirok etadi.

Romanda tasvir polifoniyasi xususida jiddiy tadqiqotlar olib borgan professor Y.Solijonov: "Polifonik roman, asosan, inson tafakkuri bilan ish olib boradi. Inson tafakkuri esa g'oyat murakkab bo'lib, undan bir paytning o'zida fizik, ximik, falsafiy, diniy, fiziologik tajribalar o'tkazish va kutilgan natijalarga erishish mumkin. Bunda birinchi galda uning ruhiyati yoritiladi. Tirik inson ruhiyatining murakkabligini aks ettirish polifonik roman ijodkorining birinchi galdagi vazifasi hisoblanadi"², – deya ta'kidlar ekan, masalaning murakkab jihatlariga e'tibor qaratadi. Shuni qayd etish lozimki, falsafiy-psixologik roman F.Dostoevskiy, L.Tolstoy asarlarida ko'zga tashlansa, polifonik nutq tiplari ushbu yozuvchilarning tasvirlash prinsiplarining eng yuksak nuqtasi ekanligi ayon bo'ladi. Unda bir vaqtning o'zida ham qahramon, ham yozuvchi, ham zamon ruhiyati uyg'un holda istifoda etiladi.

Yozuvchi U.Hamdamning "Sabo va Samandar" romanida polifonik nutq ikki xil ko'rinishda sodir bo'ladi: birinchisi, bevosita qahramon ruhiy evrilishlari, voqelikda harakatlanayotgan jami komponentlar inkishofida, ikkinchisi, bilvosita yozuvchining o'zi tomonidan berilgan tasvir-talqin ritmikasida. Ya'ni Samandar syujetda monologik kayfiyatda borlig'ini atrofdagi voqelikka bayon qilsa, ba'zan polifonik yozuvchi-qahramon ishtirokida roviy nuqti bilan yuzaga chiqartiriladi:

"Men baxtli muhabbatga ovoz bergan bo'lardim... Tashna odam suvga tiyiqsiz ehtiyoj ila talpinadi. Bu birinchi davr. Bu davrda tashna vujud sohibi suvning nima ekanligini butun borlig'i bilan his qiladi, idrok etadi. Galdagi – davr uning o'sha suvdan qonib-qonib ichishidir. Suvning yutilgan har qultumi uning uchun olam-olam lazzat va ma'no manbai hisoblanadi. Lekin shu yerda uning suv bilan munosabati tugaydimi? Aslo, u tashnalik vaqtida suvga bo'lgan ehtiyojini hech qachon unutmaydi: bas, hamisha suvning yonida bo'lishga, undan ayrilmaslikka tirishadi. Chunki biladiki, to tirik ekan, tashnalik ham u bilan mudom birgadir. Ishq ham unga ehtiyoj tuyganlar uchun xuddi shunday ta'sirga ega. "Oshiq va ma'shuq munosabatlari to'shakda yakun topadi", degan gap hammaga taalluqli emas. Olovli ishq haroratini to'shak pasaytirsada, muhabbatning ruhiy tarafiga daxl qilolmaydi. Qaytaga, u bunday munosabatlar zamirida shakllanib, toblanib, o'zini yaxshiroq tanib oladi. To'shak faqat tanalar ehtiyojinigina qondirishi, misdek qizib turgan vujudlarni muloyimlashtirishi, iztiroblarini kamaytirishi mumkin. Ko'rinadiki, oshiq va mash'uqning nafaqat hissiy darajalari, balki ma'naviy saviyalari ham bir bo'lsa, hech qanday "to'shak" ularning muhabbatlariga raxna sololmaydi"³.

¹ Qurbonov D. va boshq., Adabiyotshunoslik terminlari izohli lug'ati. - T.: "Akademnashr", 2010. –164-165.

² Solijonov Yo'ldosh. XX asrning 80-90 yillari o'zbek nasrida badiiy nutq poetikasi. dok.diss. –T. 2002. –B.267.

³ Ulug'bek Hamdam. Sabo va Samandar. –T.: "O'zbekiston", 2011. –B. 248-249.

Mazkur nutqda bir qarashda oliy ta'limda dars beruvchi o'qituvchi – Samandarning, ikkinchidan, o'zining munosabatini goh to'g'ridan-to'g'ri ifodalab beradigan yozuvchi U.Hamdamning, uchinchidan, bugun global axborot olamida istiqomat qilayotgan zamonaviy insonning, to'rtinchidan, har qanday moddiy o'lchovlardan balandda turadigan oshiqning ko'p ovozi nutqi uyg'unlashib, "ko'zga ko'rinmas yana bir suratsiz" kishining savollari, mushohadalari uyg'unlashib, syujet tarqoqligini oldini olishga barham beradi. Natijada, Samandar va zamon, atrof-javonibdagi turli xil qatlamlarning ehtiyojiga munosib baho berish imkoni tug'iladi. Shuningdek, bozor iqtisodiyoti davrida zamonaviy insonning talabi va matlabi ham – boyluk orttirish hamda nafsning ehtiyojini qondirishdir. Lekin "Sabo va Samandar"da yozuvchi U.Hamdam qahramonlarni ikkiga bo'lib tashlaydi. Dunyo havaslari ketidan quvgan, moddiy olamni birinchi o'rinda ko'ruvchi, ikkinchidan, ma'naviy-ruhiy hayotni sevuvchi kishilar tipiga. Ana shu qarama-qarshiliklar Samandarning ishq haqidagi tushunchalariga, ularning ro'yobga chiqishiga xalaqit beradi. Savol tug'iladi: nega Layi va Majnunning taqdiriga aloqador sahnalarda Sabo va Samandar xarakteri ochiqdan, ikki olam bir-biriga muqoyasa qilinadi? Yozuvchi buni zamonaviy kishi ruhiyatida mol-dunyoga havas qo'yib, o'ta pragmatik yashashni afzal bilgan odamlar ruhiyatini ochib berishni asl maqsadi. Provvard natijada Sabo va Samandar halok bo'lishi oqibatida xulosalashga yetaklaydi. Har ikkala oshiq-ma'shuqa o'zlariga hayot deb berligan ne'matni: ko'ngil va ruh olamining mevasi deb biladi. Oqibat har ikki oshiqning fojeali yakun topishiga olib keladi. Mana shu jihatlar yozuvchining polifonik nutq tabiatida sodir bo'ladigan o'zgarishlar sintezini yanada asoslashga keng imkon beradi:

“” – Sen – mening Ka'bamsan!..

– Sen – mening!..

– Sensiz – hayotni tasavvur qilolmayman!..

– Sensiz – hayotning o'zi yo'q!..

– Seni ko'rdim-u dunyoga nega kelganim ayon bo'ldi!..

– Men esa seni, faqat seni ko'rish uchun dunyoga keldim...

Sabo va Sandarning suhbatlari shunday boshlanib, shunday davom etib, shunday adoqlanardi. Shu hollarida ular bu dunyoning odamiga sira o'xshamasdi. Ular uchun bir-birlaridan o'zga kishi ham, dunyoning o'zi ham yo'q edi go'yo. Faqat Sabo bor edi, yana Samandar! Bo'ldi!..

Sen bo'lsangu men jahonda mavjud,

Bo'lsa yana koinot nobud... (A.Navoiy)

Ehtimol, ayni shu yerda bir hikmat yashirinib yotgan bo'lsa, ajabmas...”⁴

Mana shu polifonizm negizida qahramon Sabo va Samandar, yozuvchi-roviy nutqi uyg'unlashib, ko'p ovozlilikni yuzaga chiqarishga zamin hozirlamoqda. Mavjudlik bu Navoiy ham o'zining munosabatini bildirib, azaliy ishq haqida mangu iztirobni so'zlab berayotgandek. Moziy va zamoni birlashtirib turgan yangi makon kishilari o'z-o'zlariga yashashning oltin qoidasi ishqdan boshqa najot

⁴ Hamdamov U. Sabo va Samandar. –T.: “O'zbekiston”. 2011. –B. 139-140.

yo'qligini tushuntirib-tasdiqlayotgandek. Ayni paytda, insoniy iroda va yashash mantiqi faqatgina MAVJUDLIK JUMBOG'INI anglatishga qaratilayotgandek. To'g'ri mana shu yerda qahramonlar o'zaro bir-birilarining xilma-xil qarashlarini tasdiqdan to'kazadi. Bu nutq tipi M.Baxtin ta'kidlaganidek, "dialoglashgan ovozlarning yig'indisidan iborat" ekanligi o'z tasdig'ini topadi.

"Polifonik romanning ikkinchi bir xususiyati undagi qahramonlarga xos tafakkur oqimining uzluksizligidir. Bunday asarlarda avtor ham, qahramon ham o'quvchi yoki o'z-o'zi bilan tinimsiz bahslashadi, bemalol savol- javob qiladi, munozara uyushtiradi. Bunda ba'zan yagona qiyofa go'yo ikki tomonga ajralgandek bo'ladi va bir-biriga qarama-qarshi fikr- mulohazalarni ilgari suradi, bu bilan avtorning bosh g'oyasini to'laroq ochishga ko'maklashadi. Polifonik romanlarda ko'pincha avtor bilan qahramon o'rtasida chinakam tenglik alomatlari sodir bo'ladi. Bu jihatdan polifonik romanga xos nutq strukturasi monologik nutqdan qahramonlarning mustaqil va o'ziga xos fikrlashi, ichki erkinlikka ega bo'lishi, ba'zi paytlarda o'zini dunyoga keltirgan avtor baholari hamda qarashlariga ham qo'shilavermasligi, ijobiy ma'nodagi sarkashligi (o'jarligi) bilan farq qiladi"⁵. Haqiqatdan ham, "Sabo va Samandar" romanida yozuvchi barcha qahramonlarning erkin hayotini ta'minlaydi. Zo'rama-zo'raki ularning ruhiy olamiga kirib, o'z hukmini o'tkazishda imkon qadar tiyilib ish ko'radi. Chunki Samandar ko'ngil kishisi. U fasllar o'zgarishi kabi turlanib, tuslanib ming xil qiyofada o'zini namoyon etmaydi. Chunki u bitta fe'l-atvorga ega. Pul, mansab, boyluk martabalaridan balandga ko'tarilgan, haqiqiy ishq savodosi bilan yongan o'qituvchi. Unga qanchalar imkoniyat berilmasin, pokiza qalbiga gard yuqtirishni hech qachon hayot a'moliga aylantirishga urinmaydi.

Xulosa qilib aytgandigan bo'lsak, polifonik nutq va polifonik roman boshqa-boshqa tushunchalardir. Lekin U.Hamdamning falsafiy mushohadaga moyilligi, yozgan asarlarida bunday nutq tiplarining maromida yuzaga chiqayotganini his qilamiz. Polifonizm hodisasi "Sabo va Samandar"da "moziyga qaytib ish ko'rmoq" muhimligini ifodalasa, Navoiy, Qodiriyning ishq-muhabbat haqidagi, qadim folklor an'analarni sintezi yaqqol yuzaga chiqadi. Unda yangi zamon kishisi hal etishi mumkin bo'lgan, barcha moddiy narsalarning oxir-oqibat o'lchovi azaliy muhabbatdir degan xulosani bermoqchi bo'lganligida qabarib ko'rinadi. Yozuvchi ushbu romanda Sabo va Samandarning nutqiy munosabatlarini alohida (tush, maktub, uchrashuv) motivlar fonida namoyish qiladi. Har ikkala qahramonning muhabbat tushunchasiga munosabati – bitta nuqtada jamuljam. Chunki ular har bir masalaning yonida ISHQ turmog'ini hayot shioriga aylantiradi. "Eng go'zal va pokiza xilqat" ishq va undan boshqa ma'vo yo'qligini butun ruhiy iqlimida "qayta-qayta" kashf etishdan sira charchash bilmaydi. Shuni ta'kidlash lozimki, har bir epizodga nutqiy polifonizm juda o'rni-o'rni bilan moslashtirilib tanlanadi. Romanning yigirmaga yaqin o'rinlarida, ayniqsa, ikkinchi qismda bunday taniq tiplari syujet voqyeligining mustahkam tasvirlovchi asosi sifatida yuzaga qalqib

⁵ Solijonov Y. Adabiyot xiyoboni. Maqolalar, suhbatlar. –:Farg'ona. 2020. –B.60.

chiqadi. Demak, F.Dostoevskiy boshlab bergan polifonik tafakkur tipi o'zbek adabiyotida keyingi yillarda yozilayotgan romanlarda har xil tovlanishlarda aks etayotgani fikrimizning yorqin dalili desak, xato bo'lmaydi. Negaki, global va postmodern dunyoda tafakkur qilish va uni ifodalash prinsiplari yangi davr romanchiligida hikoyat va rivoyat shakllarining yangi moduslarga evrilib borayotganligini to'laqonli dalolatlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Quronov D. va boshq., Adabiyotshunoslik terminlari izohli lug'ati. –T.: “Akademnashr”, 2010.
2. Solijonov Yo'ldosh. XX asring 80-90 yillari o'zbek nasrida badiiy nutq poetikasi. dok.diss. –T. 2002.
3. Ulug'bek Hamdam. Sabo va Samandar. –T.: “O'zbekiston”, 2011.
4. Solijonov Y. Adabiyot xiyoboni. Maqolalar, suhbatlar. –:Farg'ona. 2020.